

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه لرستان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

عنوان پایان نامه:

مناسبات اقتصادی شهر شیراز در عهد کریم خان زند

نگارش:

ناهید گرجیان

استاد راهنما:

دکتر جهانبخش ثواقب

استاد مشاور:

دکتر محسن رحمتی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران اسلامی

۹۲/۶/۲۶

تقدیم به:

پدر و مادرم که در تمام دوران تحصیل

یار و یاورم بوده

و از هیچ تلاش و کوششی برای به ثمر

رساندن زحمات من دریغ نکرده

و همواره مایه دلگرمی من در طول دوران

تحصیلم بوده اند.

تقدیر و تشکر

من لم يشكر المخلوق ، لم يشكر الخالق

کویر ، تشنه باران است

به من محبت کن

که ابر رحمت اگر در کویر می بارید که به جای خار

بیابان، بنفشه می روید

و

بوی بوته وحشی زدشت برمی خواست

حمد و سپاس بیکران خدایی را که به بندگانش توفیق رشد و بالندگی

آموخت و آنها را در رسیدن به کمال و سعادت هدایت کرد ، برخورد لازم

می دانم که صمیمانه از زحمات بی دریغ اساتید گرانقدرم دکتر جهانبخش

ثواب و دکتر محسن رحمتی و دیگر اساتید محترم گروه تاریخ و دوستانم

که صادقانه مرا در تهیه و تنظیم این پایان نامه یاری رساندند تقدیر و تشکر

می نمایم.

چکیده:

اقدامات کریم خان زند در جهت بهبودی وضعیت اقتصادی پایتخت خود شیراز به دهه ی پایانی زمامداری او باز می گردد. خان زند با انجام اقداماتی چون رواج مجدد تجارت و کشاورزی، احیای صنایع سابق، تاسیسات حوزه شهری به ویژه بازار، معافیت های مالیاتی و امنیت راه های تجاری به احیای بازرگانی و اقتصاد شهری پایتخت خود شیراز مبادرت کرد. در دوره کریم خان دو عامل تجارت و بهره گیری از ناوگان دریایی کشور های غربی برای ایجاد امنیت راه های تجاری در خلیج فارس، خان زند را به ایجاد رابطه با دولتهای غربی حاضر در منطقه (کمپانی هند شرقی انگلستان، هلند و فرانسه) ترغیب کرد . اگر چه روابط کریمخان با همسایگان خود (امپراطوری عثمانی و هند) بنا به دلایلی چون جنگ های داخلی... از اهمیت دوران پیشین برخوردار نبود اما بصره به عنوان مهم ترین مرکز تجاری عثمانی در خلیج فارس بر روابط بین دو کشور در دوره کریم خان تاثیر گذار بود در این میان روابط دوستانه و تجاری بین کریم خان و هند برقرار گردید. یکی از موضوعات مهم در این زمان نقش موثر و قدرتمند حکومت های محلی و روسای قبایل چون میر مهنای بندرریگی و قبیله بنی کعب در خوزستان و تحولات ناشی از آن در عرصه تجارت خارجی کریم خان بود. در این پژوهش مناسبات اقتصادی شهر شیراز در عهد کریم خان زند بررسی و تحلیل شده است .

۱-۱ فصل اول: مقدمه و کلیات طرح تحقیق

۲	۱-۱ - مقدمه.....
۳	۲-۱- بیان مسئله.....
۳	۳-۱- سئوالات تحقیق.....
۴	۴-۱- فرضیات تحقیق.....
۴	۵-۱- پیشنهاد تحقیق.....
۴	۶-۱- ضرورت ها و اهداف تحقیق.....
۵	۷-۱- روش تحقیق و روش تجزیه و تحلیل داده ها و اطلاعات.....
۵	۸-۱- نقد و بررسی منابع.....
۵	۸-۱-۱- منابع به زبان فارسی.....
۶	۸-۱-۲- سفرنامه اروپائیان.....

۲ - فصل دوم: جغرافیا تاریخی و موقعیت شیراز پیش از زندیه

۱۰	۲-۱- موقعیت جغرافیایی شیراز.....
۱۰	۲-۲ آب و هوای شیراز.....
۱۱	۲-۳ وجه تسمیه.....
۱۱	۲-۴ شیراز پیش از اسلام.....
۱۲	۲-۵ شیراز در دوره اسلامی.....
۱۵	۲-۶ ظهور کریم خان و تشکیل حکومت زندیه.....
۱۶	۲-۷ شیراز پایتخت کریم خان زند.....
۱۷	۲-۸ دروازه ها و محلات شیراز.....

فصل سوم: زندگی اجتماعی مردم شیراز

۲۰	۳-۱- زندگی اجتماعی مردم شیراز.....
۲۰	۳-۲ جمعیت.....
۲۱	۳-۳ وضعیت مذهبی در عهد کریم خان.....
۲۱	۳-۳-۱ تشیع.....
۲۱	۳-۳-۲ ارمینان.....
۲۲	۳-۳-۳ زرتشتی ها.....
۲۲	۳-۳-۴ یهودی ها.....

۲۳	۴-۳ طبقات اجتماعی شیراز .....
۲۳	۱-۴-۳ شهرنشینان .....
۲۴	۲-۴-۳ بردگان .....
۲۴	۳-۴-۳ درویشان .....
۲۴	۴-۴-۳ روحانیون .....
۲۴	۵-۴-۳ بازاریان و اصناف ... ..
۲۵	۶-۴-۳ کارگران و کشاورزان .....

فصل چهارم: مناسبات اقتصادی شیراز در عهد کریم خان زند

۲۷	۱-۴ کریم خان زند تجارت .....
۲۸	۲-۴ اقدامات کریم خان در جهت بهبودی اوضاع تجاری شیراز .....
۲۸	۱-۲-۴ بازار .....
۳۰	۲-۲-۴ کاروانسرا های وکیل .....
۳۱	۳-۲-۴ راه های تجاری .....
۳۲	۳-۴ طبقه بازرگان و تولیدات تجاری شیراز .....
۳۳	۴-۴ کشاورزی و محصولات آن .....
۳۴	۵-۴ آبیاری .....
۳۴	۶-۴ تجارت ابریشم .....
۳۵	۷-۴ تعیین نرخ اجناس و کالاها و ارزاق .....
۴۱	۸-۴ مالیات .....
۴۲	۹-۴ منابع در آمد .....
۴۳	۱۰-۴ سکه .....
۴۴	۱۱-۴ تجارت در خلیج فارس در دوره کریم خان زند .....
۴۵	۱۲-۴ روابط تجاری کریم خان و کمپانی هند شرقی انگلیس .....
۴۵	۱-۱۲-۴ استقرار انگلیسیها در بوشهر و انعقاد قرار داد ۱۷۶۳م .....
۴۶	۲-۱۲-۴ مفاد قرار داد ۱۷۶۳م .....
۴۷	۳-۱۲-۴ مناسبات اقتصادی کریم خان با کمپانی .....
۴۸	۴-۱۲-۴ اهداف کریمخان از برقراری رابطه با کمپانی .....
۴۸	۵-۱۲-۴ اختلاف کریم خان با کمپانی .....
۵۰	۱۳-۴ روابط تجاری کریم خان و کمپانی هند شرقی هلند .....
۵۲	۱۴-۴ روابط تجاری کریم خان و کمپانی هند شرقی فرانسه .....
۵۲	۱۵-۴ روابط تجاری کریم خان و هندوستان .....
۵۳	۱۶-۴ روابط تجاری کریم خان و روسیه .....

۵۴.....	۱۷-۴ روابط تجاری کریم خان و امپرا طوری عثمانی .....
۵۵.....	۱۸-۴ صادرات و واردات .....
۵۵.....	۱-۱۸-۴ کالاهای مهم صادراتی در عهد کریم خان.....
۵۵.....	۲-۱۸-۴ واردات ایران در عهد کریم خان.....
۵۶.....	نتیجه گیری :.....
۵۷	منابع و ماخذ : .....
.....	ضمایم : .....

فصل اول
مقدمه و کلیات طرح تحقیق

۱- مقدمه :

در دوره صفویه، شیراز از موقعیت اقتصادی مناسبی برخوردار بود و برخی از حکام این شهر از جمله امام قلی خان با توسعه و ترمیم راه‌ها بیش از پیش بر رونق شهر شیراز افزود. در آن زمان مسیرهای اصلی که ایران را به خلیج فارس پیوند می‌داد از جمله (بندرعباس و بوشهر) بودند که از شیراز می‌گذشت، به همین دلیل این شهر محل تجمع تجار ایرانی و خارجی بود. در واقع موقعیت اقتصادی شیراز به عنوان متصل‌کننده‌ی سواحل جنوبی ایران به مرکز و نواحی شمالی کشور، همواره جایگاه ویژه‌ای به این شهر می‌بخشید. با سقوط صفویان و هجوم افغانه اوضاع ایران آشفتگی شد و بسیاری از تجار ایرانی، خارجی و ارمنی مجبور به مهاجرت شدند و این امر منجر به کاهش مبادلات تجاری شد. با روی کار آمدن سلسله افشاریه اوضاع ایران و نواحی آن از جمله شیراز به جایگاه عصر صفوی بازنگشت. در دوره زندیه و انتخاب شیراز به پایتختی این سلسله توسط کریم خان؛ وضعیت این شهر دگرگون شد. در این پژوهش در ابتدا به جایگاه و موقعیت جغرافیایی و شرایط آب و هوایی شیراز و همچنین پیشینه تاریخی این شهر پیش از زندیه و عهد کریم خان، پرداخته می‌شود، پس ساختار اجتماعی این شهر و اقلیت‌های موجود آن و مناسبات اقتصادی شهر شیراز در عهد کریم خان زند مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲- بیان مسأله :

با حکومت خاندان زند سرزمین ایران پس از دوره ای پرآشوب از یکپارچگی و وحدت سیاسی برخوردار شد. کریم خان زند شیراز را به عنوان پایتخت خویش برگزید و حیات اقتصادی این شهر رونق چشم گیری یافت و این رونق بیشتر به دلیل عمران و آبادانی هایی بود که کریم خان زند در شیراز انجام داد. تلاش کریم خان جهت احیای اقتصاد در جنبه های گوناگون آن بر اساس همان الگوهای قبلی حکومت های پیشین بود و با برقراری امنیت و کاهش فشار های مالیاتی بر مردم در راستای این سیاست گام برداشت. در نتیجه اقدامات کوتاه مدت کریم خان، اقتصاد شیراز رونق گرفت و بنا های زیادی در شیراز ساخته شد. مناسبات اقتصادی کریم خان با کمپانی های خارجی، رشد و تحول اقتصادی این عصر را به دنبال داشته است و حیات اقتصادی شیراز در این عهد و ارتباط متقابل آن با حیات اجتماعی و فرهنگی جامعه و همچنین مناسبات تجاری داخلی و خارجی در زمینه رونق اقتصادی این عهد در شهر شیراز مؤثر بوده است. این پژوهش به دنبال آن است تا ضمن بررسی موقعیت شیراز در زمان استقرار حکومت کریم خان زند، تبیین نماید که چه تحولاتی در عرصه های مناسبات اقتصادی در این شهر پدید آمده است. راههای تجاری بنادر سواحل جنوب، مرکزیت سیاسی، اقدامات عمرانی، تأمین امنیت در شهر شیراز چه تأثیری بر فضای اقتصادی و شکل گیری مناسبات اقتصادی و تجاری شیراز داشته است و این مناسبات به وسیله چه عوامل و چه عناصری رقم می خورده است.

۱-۳- سوالات تحقیق: (شامل سوال اصلی و سوالات فرعی)

سوال اصلی:

۱- مناسبات اقتصادی شهر شیراز در عصر حکومت کریم خان زند حول چه محورهایی شکل گرفت؟

سوالات فرعی:

۱- سیاست های کریم خان زند و اقدامات عمرانی او چه تأثیری در مناسبات اقتصادی شهر شیراز داشت؟

۲- مناسبات اقتصادی شیراز با دول فرامنطقه ای چگونه بوده است؟

۱-۴- فرضیات تحقیق: (فرضیه اصلی و فرضیات جنبی یا جانشینی)

فرضیه اصلی:

۱- موقعیت راهبردی شهر شیراز و نزدیکی به خلیج فارس، قرار گرفتن به عنوان مرکزیت سیاسی دولت زندیه ، گسترش تاسیسات شهری به ویژه بازار توسط کریم خان در این شهر، دسترسی به راههای تجاری و رشد تجارت دریایی از محور های عمده در شکل گیری و رونق مناسبات اقتصادی شیراز در عصر کریم خان زند بوده اند.

فرضیه فرعی:

۱- کریم خان با برقراری امنیت داخلی، ایجاد بازار، حمایت از تولیدات داخلی کاهش مالیات بر مردم و پیوند پایتخت با شبکه تجارت دریایی در رشد مناسبات اقتصادی شیراز نقش عمده ای ایفا کرد.
۲- شیراز به عنوان مرکزیت سیاسی زندیه از طریق نمایندگی کمپانی های خارجی در تعامل اقتصادی با دیگر کشور های اروپایی قرار داشت.

۱-۵- پیشینه موضوع و سوابق مربوط: (بیان مختصر تحقیق، نتایج به دست آمده و نظرات علمی

رایج موجود درباره موضوع رساله)

در مقالات متعددی در همایش زندیه که در سال (۱۳۷۸) در شیراز برگزار شده و در دو مجموعه به چاپ رسیده (۱۳۸۹) جنبه های مختلفی از حکومت زندیه و شیراز بررسی شده است. در برخی پژوهش های جدید چون، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند تالیف غلام رضا وهرام (۱۳۸۶)، ایران و کریم خان زند تالیف غلامعلی رجائی (۱۳۸۷) کریم خان زند و زمان او تالیف عبدالحسین نوائی (۱۳۸۴) اطلاعات پراکنده ای در مقوله ی مناسبات اقتصادی آمده است : اما این پژوهش به طور مستقل به مناسبات اقتصادی شهر شیراز در عصر کریم خان زند می پردازد.

۱-۶- ضرورت ها و اهداف تحقیق :

۱- بررسی نقش کریم خان زند و اقداماتش و کارگزارانش، موقعیت جغرافیایی و استراتژیکی شیراز در مناسبات اقتصادی شیراز و تأثیرش بر تجارت داخلی و خارجی و رونق اقتصادی این شهر در دوره زندیه می باشد.

۷-۱- روش تحقیق و روش تجزیه و تحلیل داده ها و اطلاعات (سازماندهی پیشنهادی تحقیق):
روش تحقیق در این پژوهش توصیفی تحلیلی است. در مرحله گردآوری اطلاعات از شیوه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری استفاده می شود و در مرحله تحلیل داده‌ها از روش تبیین و تفسیر تاریخی بهره‌برداری می شود و به تجزیه و تحلیل اطلاعات و در راستای سؤالات و فرضیات تحقیق مبادرت می شود.

۸-۱- نقد و بررسی منابع:

۱-۸-۱- منابع به زبان فارسی

۱- تاریخ گیتی گشا: نوشته میرزا محمد صادق موسوی اصفهانی متخلص به نامی است. نامی از سادات موسوی بود که مدتها در خدمت سلاطین صفوی بسر بردند. نامی جز منشیگری، به نویسندگی و شعر و شاعری نیز پرداخته است. در زمان محمد جعفر خان ماموریت یافت تا کتابی در باب دولت زندیه بنویسد. وی مشغول نوشتن تاریخ گیتی گشا بود که مرگ مجا لش نداد آن را به پایان برساند و میرزا عبدالکریم بن علیرضا شریف و آقا محمد رضای شیرازی شاگردش اتمام کتاب را بر عهده گرفت و عنوانی نیز برای آن تعیین کرد. تاریخ گیتی گشا وقایع ظهور خاندان زند را تا سقوط این سلسله در بر دارد. وقایع مربوط به جعفر خان و دوران بعد توسط شریف و محمد رضای شیرازی تکمیل شده است. این کتاب با مدح و ثنا و کنایات واستعارات اغراق آمیز شروع می شود و سپس وقایع پس از مرگ نادر در ایران را توضیح می دهد. به وقایع جا نشینان نادر می پردازد و اصل و نصب طایفه زند را شرح می دهد. تاریخ گیتی گشا به طور کلی شرح حوادث و به قدرت رسیدن کریم خان زند و شورش های داخلی ایران را بر علیه کریم خان و پیروزی های وی را در بر می گیرد. در ذیل اول تاریخ گیتی گشا وقایع ایران پس از مرگ کریم خان شرح داده می شود و درباب شکل گیری دولت قاجار بدست آقا محمد خان مطالبش حائز اهمیت است در ذیل دوم تاریخ گیتی گشا رویداد های تاریخی تا سقوط خاندان زند را در برمی گیرد. تاریخ گیتی گشا بیشتر به شرح جنگ ها و شکل گیری دولت زند پرداخته است و در باب روابط خارجی گاهی به روابط خاندان زند با هلندی ها و عثمانی ها اشاره ای شده است.

۲- مجمل التواریخ: نویسنده کتاب ابوالحسن بن محمدامین گلستانه از سادات اصفهان است. ابوالحسن گلستانه در هنگام فتح کرمانشاه به اردوی کریم خان پیوست. اما چون محاصره کرمانشاه طول کشید، کریم خان نسبت به وی که برادرزاده محمد تقی گلستانه حاکم کرمانشاه بود مشکوک شد و وی را به کرمانشاه بازگرداند. ابوالحسن گلستانه نیز به قصد زیارت عتبات عازم عراق و بالاخره به هندوستان رفت. و نوشتن کتاب مجمل التواریخ در هندوستان آغاز شد. وقایع خراسان را پس از مرگ نادر که گلستانه شخصاً شاهد آن بوده است در بخش‌های اولیه مجمل التواریخ شرح می‌دهد. در باب محاصره شهر شیراز توسط ابوالفتح خان و صادق خان به سال ۱۱۹۶ ه.ق، رویداد های افغانستان پس از مرگ احمدشاه درآنی مطالبی را ارائه می‌دهد. در باب دولت زندیه بیشتر به شرح حوادث جنگ‌ها واصل و نسبت طایفه زند و حضور ایل زند بعد از سقوط صفوی و در زمان نادرشاه افشار و کوچ اجباری آنها به خوزستان و حضور مجدد ایل زند به زمان علیشاه و قدرت یابی کریم خان و شکست مدعیان قدرتش و شکل‌گیری دولت زندیه می‌پردازد. شیوه نویسندگی گلستانه در مقایسه با سبک نوشتاری تاریخ گیتی‌گشا ساده و روان است هرچند از استعارات نیز بکار گرفته شده است.

۳- روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس: جد بزرگ میرزا محمد از سادات و از بزرگان دربار شاه اسماعیل اول مؤسس سلسله صفوی بود. و به زمان شاه اسماعیل این خاندان در شیراز مستقر شدند. در جریان محاصره شیراز توسط کریم خان زند، میرزا محمد در جهت فتح شیراز، خان زند را یاری داد و از جانب کریم خان رسماً کلانتر فارس شد. روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس حاوی مطالب مهمی مربوط به سلسله زند که شاهد عینی این وقایع بود بر اهمیت کتابش می‌افزاید. به اوضاع اجتماعی ایران پس از سقوط صفویه و تصرف شیراز توسط افغانه می‌پردازد، و شورش‌هایی که در ایالت مهم فارس روی می‌دهد. روی کار آمدن کریم خان، حکومت زکی خان، ابوالفتح خان، صادق خان و علی مردان خان و چگونگی به سلطنت رسیدن جعفر خان می‌پردازد.

۴- رستم التواریخ: نویسنده این اثر محمد هاشم آصف ملقب به رستم الحکماء است از کتب معتبر دوره زندیه است اگرچه به رویداد های سیاسی و حوادث تاریخی اشارات فراوانی کرده، اما به وقایع اجتماعی نیز پرداخته است و به تلاش کریم خان در ساماندهی به وضعیت حیات اجتماعی مردم به ویژه در شهر شیراز اشاره می‌کند. به ذکر مناسب خاص افراد ویژه منشیان، مهندسان و اقشار جامعه شیراز می‌پردازد. در جنبه اقتصادی به ذکر مالیات های شهر شیراز و دیگر نواحی تابع آن و ایالت‌های دیگر و همچنین نرخ دقیق اجناس و ارزاق در عهد کریم خان می‌پردازد اما به زیان ارقام و آمار به میزان صادرات و واردات سخنی به میان نیامده و معاملات تجاری ثبت نشده است.

۱-۸-۲- سفرنامه های اروپائیان

۱- سفر نامه نیبور: نوشته کارستن نیبور است. در سال ۱۷۶۴م از سواحل جنوبی ایران در خلیج فارس دیدن کرد. نیبور از طریق بوشهر وارد شیراز شد و مدتی را در شیراز گذاراند. اطلاعات سفرنامه نیبور منحصر به بوشهر، راه بوشهر تا شیراز، شیراز و جزیره خارک در سال ۱۱۹۷ ه. ق/ ۱۷۶۵ م است. انگیزه اصلی وی گردآوری اطلاعات مختلف از اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی است، نیبور به هنگام شورش میرمهنای بندرریگی در ایران به سر می برده و حیات اجتماعی مردم را در این زمان از جمله قشقای ها در راه بوشهر به شیراز ترسیم می کند. آدب و رسوم مردم شیراز و ترکیب جمعیت مذاهب موجود در شیراز از دیگر موضوعاتی است که نیبور به آن اهمیت داده است. یهودیان شیراز در محله ای خاص دور از ساکنان شهر زندگی می کنند و همچنین بازرگانان هندی و ایجاد کاروانسرای از سوی کریم خان برای تشویق آنها به ماندن در شیراز اشاره می کند. نیبور تعداد ارمنی های شیراز مهاجرت کرده اند را زیاد نمی داند. در بعد حیات اجتماعی ایران به ورزش زورخانه توسط سرشناسان و بازرگانان شیراز اشاره می کند. خواننده یابد مد نظر داشته باشد که نیبور پیش از اقدامات اصلاحی کریم خان و بحبوحه شورش میرمهنای در ایران و شیراز حضور داشته است. شرح مفصلی از کالاهای صادراتی ایران به هندوستان از طریق کمپانی هند شرقی انگلیس و همچنین محصولات و تولیدات شیراز ارایه می دهد. شرح مفصلی از ساختمان و نیاهای شهر شیراز می نویسد و حتی نقشه دقیق شهر شیراز را بنحوی شرح می دهد نقشه های موجود از جزیره خلیج فارس حایز اهمیت است.

۲- سفرنامه ویلیام فرانکلین: مشاهدات سفر از بنگال به ایران: مشاهدات فرانکلین از بنگال به ایران است. در زمان جعفرخان زند به ایران آمد و شرح مفصلی راجع به شهر شیراز و چگونگی وضع زندگانی مردم این شهر می دهد ابنیه شیراز ساختمان و بازار به ویژه بازار وکیل، کاروانسرای وکیل مطالب جالب و مهمی می نویسد. در رابطه با انتظامات شهر و امنیت آن در نتیجه مسائی داروغه شهر و دروازه های شهر شیراز را در عهد کریم خان و نحوه ورود خروج مردم را از شهر گزارش می دهد. و آرامش اقلیتهای مذهبی، عدم تعصیب کریم خان در مقابل اقلیتها، و کم شدن مالیاتها در زمان وی در بعد اجتماعی اهمیت دارد شرح مفصلی از باغ ها و کشت محصولات شیراز و نحوه آبیاری این باغات از طریق قنوات و برفهای کوه های اطراف شیراز را بیان می کند.

۳- سفرنامه اولیویه: اولیویه ساج فرانسوی که در سال های آغازین عصر قاجاریه ایران آمد. از توجه ایرانیان به فراگیری دانشهای مختلف، یادگیری اخلاق و علاقه مند آنان به علوم و هنر را بیان می کند.

جشن ها و مراسم عید قربان و توجه ایرانیان به لباس و آرایش بانوان از مباحثی است که اولیویه به آنها اشاره می کند صادرات و واردات ایران و همسایگان آن امپراطوری عثمانی و هند همچنین کمپانی های خارجی و کالاهای مهم صادراتی و وارداتی و نکات ریز اقتصادی ایران را ذکر می کند.

۴- گزارش کارملیتها: از آثار اروپاییان همچنین نوشته های فرقه کارملیت کاتولیک است. این فرقه در دوره صفوی با اجازه شاه عباس اول کار خود را آغاز کردند و در عصر افشار و زند به فعالیت خود را در ایران ادامه دادند و نکات جالبی از تاریخ اجتماعی ایران در ادوار مختلف و از جمله دوره زندیه در از خود بر جای گذاشته اند. اوضاع ایران و بین النهرین از آغاز دوره شاه عباس اول تا اواسط دوران زندیه ارائه کرده. دو بخش افشاریه و زندیه درباره چگونگی قدرت یابی نادر، دوران پادشاهی، جنگ های جانشینی بعد از نادر و قسمت اعظم دوران کریم خان را شامل می شود. این گزارشات از جنبه های مختلف حائز اهمیت است از آنجا که این مبلغان هیچ گونه وابستگی به دربارنداشتند در توضیحات آنها هیچ گونه حمایتی به حکومت و دستگاه حاکمه به چشم نمی خورد و گاه با دیدگاه نقادی شاهان و حکام را مورد بررسی قرار داده اند. ذکر تاریخ دقیق حوادث و رویداد ها از دیگر نکات برجسته این یادداشت و گزارش ها و یادداشت های کمپانی هند شرقی است .

فصل دوم

جغرافیای تاریخی و موقعیت شیراز پیش از زندیه

۲-۱- موقعیت جغرافیایی شیراز

موقعیت ممتاز جغرافیایی و مواصلاتی فارس با مرکزیت شیراز و قرار گرفتن در مسیر مبدأ راه هایی که به بنادر بازرگانی خلیج فارس منتهی می شده و به سبب موقعیت مناسب و مطلوب آب و هوایی، رونق اقتصادی مهمی را برای این سرزمین فراهم آورد و شیراز به صورت یکی از مراکز مهم تولید کالایی و بازرگانی درآمد که به رغم فراز و نشیب سیاسی بسیار، این رونق اقتصادی را از دوران آل-بویه تا عصر زندیه حفظ نمود.

شهر شیراز مرکز استان فارس در جلگه ای تقریباً مستطیل شکل در ۲۹ درجه و ۳۸ دقیقه عرض شمالی و ۵۲ درجه و ۴۰ دقیقه طول شرقی قرار گرفته است. این جلگه دارای جهتی شمالی باختری جنوب خاوری است به ارتفاع ۱۵۸۵ تا ۱۶۰۰ متر از سطح دریا به صورت طشتکی در میان کوه های جنوبی زاگرس واقع شده است.^۱

شیراز مرکز فارسستان، در یک دشت وسیع و فوق العاده حاصلخیز واقع شده است.^۲ این حوقل حدود و صغور ایالت فارس را با مرکزیت شیراز چنین مشخص کرده است:

«از طرف مشرق حدود کرمان و از مغرب نواحی خوزستان و از شمال بیابان واقع در میان فارس و خراسان و قسمتی از اصفهان و از جنوب دریای فارس احاطه کرده است. فارس را از طرف بیابان زرخ و زاویه ای است و در سراسر نواحی مجاور دریا اندکی قوس مانند است و از جانب اصفهان نیز زرخ و زاویه ای دارد و این دو زرخ مانند دو زاویه افتاده اند زیرا مسافت آن دو از شیراز که مرکز فارس است به اندازه نصف مسافت میان خوزستان و شیراز است و همچنین است گرمسیرات کرمان».^۳

۲-۲ آب و هوای شیراز :

شیراز دارای آب و هوایی نسبتاً معتدل و فصول منظم است، آب زراعتی و آشامیدنی آن از رودها و چشمه سارها و قنات ها تأمین می گردد.^۳ این اعتدال هوا به قدری مطبوع بوده که کلیه جغرافی نویسان

^۱ - حسن خوب نظر، تاریخ شیراز از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم خان زند، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۰، ص ۲۳.

^۲ - ویلیام فرانکلین، مشاهدات سفر از بنگال به ایران، ترجمه محمد محسن جاویدان، تهران: بنیاد فرهنگ و هنر ایران، ۱۳۵۸، ص ۱۷.

^۳ - ابن حوقل، منابع تاریخ و جغرافیای ایران (صورة الارض)، ترجمه جعفر شعار، بی جا: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵، ص ۳۲.

^۲ - عزیزالله بیات، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخ ایران، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶، ص ۳۳۴.

از جمله یعقوبی، ابن حوقل ... دیگر سیاحان و سفرنامه نویسان در ضمن شرح طراوت گل ها و ریاحین و باغ و بستان های شیراز از آن یاد کرده اند.

یعقوبی در وصف شیراز چنین بیان می کند: «شیراز، شهر بزرگ فارس، شهری است با شکوه و با عظمت که والیان آنجا منزل می کنند و آن را وسعتی است تا آنجا که در این شهر خانه ای مگر صاحب خانه ای را بوستانی است دارای همه میوه ها و گلها و سبزیها و هر چه در بوستانها می باشد و شرب اهالی شیراز از چشمه هایی است که در نهرهایی جریان دارد و از کوههایی می آید که برف بر آنها می افتد.^۱ چنانکه ویلیام فرانکلین در سفرنامه اش ذکر می کند: «لطافت هوای اینجا همیشه معروف بوده است».^۲

۲-۳ وجه تسمیه شیراز:

اولین اشاره به نام شیراز بر روی الواح گلی عیلامی به دست آمده از تخت جمشید، اسم دره ای به نام تیرازیش آمده که در لوح دیگری به صورت شیرازیش نوشته شده است. در مهرهایی گلی متعلق به پایان دوره ساسانی و اوایل اسلام، به دست آمده از قصر ابونصر، نام شیراز همراه با نام اردشیر خره که یکی از بخش های اداری دوره ساسانی بوده و مرکز آن فیروزآباد بوده، یافته شده است.^۳ جغرافی نگاران مسلمان بنای اولیه شیراز را به، شیراز بن فارس، فرزند طهمورث دومین پادشاه پیشدادی نسبت داده، که مسلمانان بعد فتح این سرزمین آنرا مرکزیت دادند.^۴ چنانکه ابوالفداء به نقل از ابن حوقل گوید: «شیراز شهری است اسلامی و جدید آن را محمدبن قاسم بن ابی عقیل پسر عم حجاج بن یوسف ثقفی بنا کرد. و از شباهت به شکم شیر، شیراز نامید چه همه خوردنیها از آن نواحی به شیراز حمل گردد و از آن جا چیزی به جایی برده نشود».^۵

۲-۴ شیراز پیش از اسلام:

۱ - احمد بن ابی یعقوب (ابن واضح یعقوبی) ، البلدان ، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۷، ص ۱۴۲.

۲ - فرانکلین، همان ، ص ۱۷.

۳ - جان لیمبرت، شیراز در روزگار حافظ: شکوهمندی شهر ایرانی در سده های وسطی، ترجمه همایون صنعتی زاده شیراز: موسسه فرهنگی و پژوهشی دانش نامه ی فارس، ۱۳۸۶، صص ۲۰-۱۸.

۴ - ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی ، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم ، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: کومش ۱۳۸۵، ص ۶۳۲.

۵ - ابوالفداء تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، بی جا: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹، ص ۳۷۵.

پیشینه تاریخی هر محلی را بر اساس آثار به جای مانده از آن میتوان روشن کرد. چنانچه در بررسی سیر حوادث تاریخی، فارس در ادوار کهن از ایالتهای مهم ایران در روزگار باستان به شمار می‌رود که اهمیتش را در دوره‌های مختلف تاریخی حفظ نموده است و سلسله‌های مقتدری چون هخامنشیان و ساسانیان خاستگاه آنها پارس بوده است. قرار گرفتن فارس با مرکزیت استخر در باستان و دوره اسلامی با مرکزیت شیراز، بر مسیر شبکه ارتباطی قدیمی و نزدیکی به خلیج فارس موقعیت این ایالت را مهم می‌کرد و شاه راه ارتباطی ورود ایران به دریا بوده است.

دو دیدگاه در رابطه با پیشینه شیراز مطرح شده است. که یکی تأسیس این شهر را به دوره باستان و دیدگاه دیگری به دوره اسلامی منتسب می‌کند. در تقسیم بندی فارس به پنج کوره (ولایت- ناحیه) در دوره ساسانی، یکی از آنها کوره اردشیر خوره بوده که مرکز آن شیراز بوده است.^۱ شیراز محل نگهداری دفاتر و اسناد دیوانی و اداری بوده و از این رو آن را «شهر راز» می‌گفته‌اند که نام واژه‌ی شیراز از آن بوده است.^۲

وجود آثار قدیمی مانند قصر ابونصر در حوالی شیراز که قدمت آن به دوره اشکانی می‌رسد و نقوش برجسته‌ی «برم دلک» از آثار بر جای مانده از دوره ساسانی است و پیدایش سکه‌هایی در ضمن حفاری‌های قصر ابونصر، بر موجودیت شهر شیراز در دوران قبل از اسلام دلالت دارد و کاوش‌های باستان شناسی در تخت جمشید، به سرپرستی «کامرون» به پیدایش خشت نبشته‌هایی منجر شد که نام شیراز بر روی آنها مشخص شد.^۳

در ازمنه پیش از تاریخ در عهد هخامنشیان و سایر سلسله‌های پیش از اسلام تنها راهی که شوش و سایر شهرهای خوزستان را به تخت جمشید و پاسارگاد مربوط می‌کرده می‌بایست از جلگه شیراز بگذرد و در زمان ساسانیان نیز که شهرهای بیشاپور و گور در کمال آبادی و رونق بوده برای ارتباط با استخر و شهرهای مرکزی و شمالی ایران باز اجباراً از منطقه شیراز می‌گذشته، با توجه به حاصلخیز بودن ویژگی آب و هوایی که در تقاطع این راه‌ها قرار گرفته بود بدون شک در اینجا تجمعی از مردم بوجود آمده بوده است.^۴

۲-۵ شیراز در دوره اسلامی:

^۱ - بیات، همان، ص ۳۳۱.

^۲ - علی سامی، شیراز شهر جاویدان، چ سوم، شیراز: انتشارات نوید شیراز، ۱۳۶۳، ص ۱۳۹.

^۳ - همان صص ۲۴-۲۰-۲۸.

^۴ - کرامت الله افسر، تاریخ بافت قدیمی شیراز، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، نشر قطره، چ دوم، ۱۳۷۴، ص ۴۵.